

ԳՈՀԱՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԼԱՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻՆ. ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

«Հունաբան հայերեն» ասելով հաճախ պատկերացնում են հունարենից պատճենված նախածանցավոր բառեր և խրթին շարահյուսություն պարունակող գրաբարը, որով գրված են գիտական (քերականական, ճարտասանական, փիլիսոփայական) և աստվածաբանական բնույթի թարգմանական երկեր: Այս պատկերացումը ճշմարտացի է միայն մասամբ. իրականում հունաբան հայերենը բնութագրվում է մի քանի այլ տեսակի բառային, նաև ձևաբանական ու շարահյուսական հունաբանություններով: Եթե բառային հունաբանությունների մի մասը և ձևաբանական հունաբանություններն աչքի են զարնում ընթերցելիս, ապա շարահյուսական հունաբանությունն ընկալվում է ավելի շուտ որպես խրթնաբանություն, անգե՛ն աչքով տեսանելի չէ և բացահայտվում է միայն հունարեն բնագրի հետ մանրակրկիտ բաղդատության արդյունքում:

Քիչ ավելի մանրամասն ներկայացնենք լատինաբան հայերենը: Այդպես է կոչվում XVII դարում Հռոմում «Հավատի տարածման սուրբ միաբանությունը» կից 1627 թ. Ուրբանուս VIII պապի հիմնած քարոզիչներ պատրաստող դպրոցից (*Collegium Urbanum*) դուրս եկած կաթոլիկ քարոզիչների և նրանց հետևորդների՝ լատիներենի վրա ձևված գրաբարը¹: «Հավատի տարածման սուրբ միաբանությունը» (*Sancta Congregatio de propaganda fide*) հիմնադրել էր 1622 թ. Հռոմի պապ Գրիգոր XV-ը՝ արևելաքրիստոնեական երկրներում կաթոլիկություն քարոզելու նպատակով: Հայ գրականության մեջ տարածված այդ արհեստական գրաբարը մինչև XVIII դարի վերջերը համարվել է բարձր ու գիտական լեզու: Մխիթար Աբբասյան էլ նախ տուրք է տվել լատինաբան հայերենին, սակայն 1730 թ. իր քերականության մեջ կոչ է արել հեռանալ լատինաբան հայերենի ծայրահեղ արտահայտումներից: 1779 թ. Չամչյանի քերականության լույս ընծայումից հետո լատինաբան հայերենը դուրս եկավ գործածությունից²:

Լ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ լատինաբան հայերենը հին գրական հայերենի լայն գործառություն չուրատեսակ արտահայտություն էր Եվրոպայի հայ

¹ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, Եր., 1974, էջ 8, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մ. II, Եր., 1951, էջ 311:

² Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 210, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 323:

գաղթօջախներում, մինչ մայր հայրենիքում գրում էին «ավանդական գրաբարով» (օրինակ, Առաքել Դավրիժեցի)³:

Լատինաբան հայերենով ոչ միայն թարգմանական և ինքնուրույն երկեր են գրվել, այլև գոյություն ունեն այն կանոնակարգող քերականություններ: Այս վերջիններս էլ հիմք են հանդիսացել այդ լեզվի նկարագրությունների համար: Հր. Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմության»⁴ մեջ նշել է Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցու քերականությունը⁵, որ լատինաբանների «պաշտոնական քերականություն» էր⁶ (նույն քերականությունը, որոշ տարբերություններով, լույս է տեսել նաև լատիներեն⁷: Հովհաննես Հոլովը նաև լատիներենի հայերեն քերականության հեղինակ է)⁸: Գ. Ջահուկյանն իր «Գրաբարի քերականության պատմության» առաջին՝ «Լատիներեն տեխնիկական քերականություններ» գլխում խոսում է Ֆրանցիսկոս Ռիվոլայի (գրել է լատիներեն)⁹, Կղեմես Գալանոսի (գրել է զուգահեռ լատիներեն և հայերեն)¹⁰ մասին, երկրորդ՝ «Լատինատիպ ռացիոնալիստական քերականություններ (XVII դ. III քառորդ)» գլխում, բացի Հովհաննես Հոլովից, քննության է առել նաև Ոսկան Երևանցու քերականությունը (հետագայում պարզվեց, որ Ամստերդամում 1666 թ. լույս տեսած այդ երկը¹¹ XVII դ. իտալացի փիլիսոփա և գրող Տոմազո Կամպանելլայի «Քերականության» անտիպ թարգմանության համառոտ տարբերակն է)¹², իսկ երրորդ՝ «հունա-լատինատիպ քերականություններ (XVIII դ. 30-90-ական թթ.)» գլխում անդրադառնում է նաև Սիմեոն Զուղայեցու, Հովհաննես Զուղայեցի

³ Լ. Շ. Հովհաննիսյան, Գրաբարի երկու դրսևորում XVII դարում. - «Պատմաբանասիրական հանդես», 1980, N 4, էջ 172-183: Լատինաբան հայերենը համատարած չի իշխել գրականության մեջ. լատինաբանության շատագույն Հովհաննես Հոլովը Սաղմոսների մեկնությունը գրել է աշխարհաբարով (նույն տեղում, էջ 176):

⁴ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 314-323՝ «Եվրոպական փոխառությունները հայերենում և լատինաբան հայերեն» գլխում (էջ 296-324):

⁵ Յովհաննէս Հոլով, Զտոյքին հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական, Puritas linguae armenicae, Հռոմ, 1674:

⁶ Ն. Տէր-Ներսէսեան, Ոսկան վարդապետի քերականական ըմբռնումները. - «Բազմալեզու», 1966, էջ 311:

⁷ Puritas haygica seu grammatica armenica a Ioanne Agop Sacerdote armeno composita, Romae, 1675:

⁸ Քերականութիւն լաթինական հայերէն շարագրեցեալ ի Յոհաննիսէ Վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ ի գուարնութիւն հայկազունեաց, Հռոմ, 1675:

⁹ F. Rivola, Grammaticae armenae libri quattuor, 1624:

¹⁰ Քերական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis armenicae armenis traditae ad. Clementi Galano, Romae, 1645:

¹¹ Քերականութեան գիրք, Ամստէրդամ, 1666:

¹² A. Orenge, "Una nuova redazione della traduzione Armena dei Grammaticalia di Tomaso Campanella," Bnagirk' yisatakac', Documenta memoriae, Dall'Italia e dall'Armenia, Studi in onore di Gabriella Uluhogian, Bologna, 2004, p. 319:

Մրքուզի, Խաչատուր Արզրումեցու¹³ քերականություններին, որոնցում նույնպես զգալի են լատինաբան հայերենի ավանդույթները: Ջահուկյանը շեշտում է Գրիգորիոս Թրակացու և նրա մեկնիչների մեծ ազդեցությունը նշված հեղինակների վրա: Չորրորդ՝ «Լատինատիպ-բանասիրական քերականություններ» գլխում ներկայացված են Յոհան Յոսիսիմ Շրյոդերի, Հակոբ Վիլլոտի, Մխիթար Սեբաստացու և Բաղդասար Գալիի քերականությունները: Յ. Վայտենբերգի բնորոշմամբ՝ «լատինատիպ» քերականությունների հեղինակների նպատակը ոչ հայ գործիչներին (հիմնականում կաթոլիկ միսիոներներն էին), ինչպես նաև հայերին գրական հայերեն սովորեցնելն էր՝ «արտաքին գրքերի», այսինքն հունաբան գրաբարով գրված փրկաստիպական գործերի հիման վրա: Հետևաբար լատիններեն քերականության կաղապարի օգտագործումը ոչ թե հայերենը լատինականացնելու փորձ էր, այլ հայագիտության համար Արևմուտքի հետ մրցակցությունը դիմանալու միակ միջոց¹⁴:

Լատինաբան հայերենի որոշ առանձնահատկություններ թվարկել էր դեռևս Գ. Զարպանալյանը¹⁵, այդպես բնորոշելով XIV-XVII դդ. հիմնականում «միաբանասերների» գրաբարը. Հր. Աճառյանը, սակայն, առարկելով գրում էր, թե այն ոչ թե ունիթոնների, այլ Հռոմի «կոլեջյան հայերենն» է (այսինքն XVII-XVIII դդ.): Ն. Տեր-Ներսեսյանի՝ Ոսկանին նվիրված հոդվածում¹⁶ նշված է լատինաբան հայերենի մի քանի կարևոր առանձնահատկություն: Վ. Համբարձումյանի «Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու» գրքի «Գրաբարի լատինատիպ «մշակման» և լատինաբանության հաղթահարման շրջան [1601-1779 թթ.]» ենթագլխում ուշագրավ մեջբերումներ են արված լատինաբան թարգմանական տեքստերի¹⁷: Մի հոդվածում¹⁸ էլ նա համակարգված ձևով ներկայացրել է լատինաբան հայերենի լեզվական առանձնահատկությունները՝ նշելով 11 հնչյունական, 13 բառային, 76 ձևաբանական և 18 շարահյուսական նորամուծություն: Լատինաբան հայերենի իր ուսումնասիրությունը հեղինակն ամփոփել է մի մենագրության մեջ¹⁹:

Լատինաբան հայերենի՝ հետազոտողների մատնանշած առանձնահատկությունների համեմատությունը հունաբան հայերենի հունաբանությունների

¹³ Գիրք Բերականութեան արարեալ ի Խաչատուրէ Արզրումեցոյ, Յալիկոնայ ֆաղափի, 1696:

¹⁴ Ժ. Ս. Վայտենբերգ, XVII դարի լատինատիպ ֆերականությունը. - ՊԲՀ, 1990, N 4, էջ 31-38:

¹⁵ Գ. Զարպանալյան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Բ. Բ, Վեներտիկ, 1878, 45-55:

¹⁶ Ն. Տեր-Ներսեսյան, Ոսկան վարդապետի ֆերականական ըմբռումները. - «Բազմալէս», 1966, 310-321: Հեղինակը (նույն տեղում, էջ 311) լատինաբան շարժման «պարագլուխներ» է անվանում Վարդան Հունանյանին, Աստվածատուր Ներսեսիչին, Բարսեղ Բարսեղյանին, Հակոբ Հոլովին:

¹⁷ Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դարերում, Եր., 1990, 90-98:

¹⁸ Վ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի տարբերակիչ հատկանիշները. - ՊԲՀ, 2008, N 1, 159-179. այս նկարագրության ոչ բոլոր կետերն են արտացոլված մեր ակնարկում:

¹⁹ Վ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն, Եր., 2010:

հետ²⁰ ցույց է տալիս, որ դրանց մի զգալի մասի ակունքները հունարան հայերենում են. դրանցից հիշատակենք.

նախածանցավոր նորարանությունները՝ «ապագեթեցեալ», «արտահանեցեալ», «ենթասուզեսցի», «առբերելոց», «վերաստեսութիւն»²¹ (ի դեպ, Գալանոսը գրում է, որ այդ նախածանցները, որը նա մյուսների պես դիտարկում է որպես «նախադրութիւն» խոսքի մասի մի տարատեսակ, որևէ իմաստ չեն արտահայտում, այլ կցվում են բառերին «առ ի զարդ և նոխարանութիւն բանին»²²), հմմտ. հունարանների մոտ՝ «ապացոյց» (Բրս. հց. 43[108], 48[124], Նրև. կազմ. 90, Գ. Ստոր. 207, Գ. Վերլուծ. I1-2, III3, 5-6, V.1-2, 9 Սահմանք 386, Զեն.3.2.0) – ἀπόδεξις (PG 31.909[55], 918[81], 44.160.14, D. Cat. 116.30), «արտաբերել» (Թրակ. 9.28, Թեոն 10, Անան. Մեկն. 491, Եւսիբ. 21-22.9, Զեն.1.5.2, 1.6.5, 6) – ἐκφέρω (Thrax 54.1, 58.1, Theon 1. 62.19), «ենթադրութիւն» (Պիտ. 221.6, Թեոն 140), «ընթադրութիւն» (Պիտ. 221.3) – ὑπόθεσις (Aphth. 109.2, 3, Theon 10. 113.22), «ենթադրել» (Բրս. սղ. Ա 1.204, Պղատ. Օր. 349, Սահմանք 376) – ὑποτίθημι (PG 29.212.7, Pl. Leg. 885b3), «ընթադրել» (Բրս. հայեաց 5.117) – ὑποτιθέμενος (PG 31.209), «առքայութիւն» (Գ. Ստոր. 198) – πρόσρημα (D. Cat. 110.13), «վերաստեղծում» (Դիոն. Էրկ. քհ. 6.4) – ἀναπλάσσω (Dion. cael. hier. 2.1՝ «կրկին կազմավորել»),

ներգոյականի կազմությունը «ըն/ն», «ներ» նախդիրներով և եզակի տրականով հաճախ «ում» կամ «ոջ» վերջավորությամբ՝ «ըն թղթում», «ներսայոջ», «ներ մերում խօսում»²³ (պետք է նշել, որ տրականի «ում» վերջավորությունն այնքան տարածվել էր արդեն միջնադարում, որ Թրակացու մեկնիչ Եսայի Նչեցին «Վերլուծութիւն քերականութեան» մեջ բերած հատ ու կենս օրինակների թվում տրականի համար բերում է «Աստուածում, մար-

²⁰ Հունարան հայերենի առանձնահատկությունների մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս մեր «Հունարանությունները դասական հայերենում» (Եր., 2010) գրքում: Լույս է տեսել նաև այդ գրքի անգլերեն տարբերակը՝ G. Muradyan, Grecisms in Ancient Armenian (Hebrew University Armenian Studies 13), Peeters: Leuven – Paris – Walpole, 2012:

²¹ Գ. Զարպհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 52, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 322:

²² Քերական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis armenicae armenis traditae a Clementi Galano, 15:

²³ Գ. Զարպհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 51, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 314, Ն. Տէր-Ներսէսեան, Ոսկան վարդապետի քերականական ըմբռնումները, էջ 313, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 92-93, Լատինարան հայերենի տարբերակիչ հատկանիշները, էջ 166 (35): Հովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցին առաջարկում է տարբերակներ՝ «ներգոյական՝ ի մտի կամ ըն մտում», տե՛ս Յովհաննէս Հոյով. Զտոյիւն հայկաբանութեան, էջ 7. առաջինը միշտ դասական ձևն է, բայց և՛ «ներգոյական՝ յոսկոջ կամ նոսկում», նույն տեղում, էջ 12: Տե՛ս նաև «ներ բերանում... ներ գրման» (A. Orengo, op. cit., p. 320) – “in ore... in scriptura” (ibid., p. 323).

դում» օրինակները²⁴), հմմտ. հունարանների մոտ՝ «ներ թուումն» (Պորփ. 139) – ἐν ἀριθμῷ (Porph. 6.12), «ներթակայում» (Ար. Ստոր. 108) – ἐν ὑποκειμένῳ (Arist. Cat. 1a21, 23), «նամանուջ» (Ար. Ստոր. 154) – ἐν τῷ ἀγγείῳ (Arist. Cat. 15b27),

անեզական գոյականների գործածությունը եզակի ձևերով՝ «կեան», «միտ», «աչ», «վար», «մեղ», «փառ», «օրէն», «կամ», «բար»²⁵, հմմտ.՝ «օրէն» (Պղատ. Մին. 463, 464, 466) – νόμος (Pl. Min. 313a1, b2, c5), «հաւատոյ» (Տիմ. 207) – πίστεως (Rom. 3:25), «զնորհն» (Տիմ. 309) – τὴν χάριν (2Cor. 8:9), «գերկին» (Տիմ. 14.28) – τὸν οὐρανόν (Job 9:8),

ածականների պարտադիր համաձայնեցումն անկախ դիրքից²⁶ «ներասանաղոջ սաղմոսարանում», «ի գանազանից ըղծից իւրաբանչիւոյ իրի», «առբեր ինձ զօր մի վկայ ամբողջի առաքինութեան, որ չիցէն բժիւ իմի արատաւորեցեալ», «անուանց յատկից արականաց», «ըն շափատրի քաղցր», «յորժամ խորհիմք ներաւամարեցելոյ բանէ», «յարմարից բայից անկից գտեցելոց պատշանատրոսին», «ըն մարդում ումեք բեկանելում և մահկանացում», «համայնքն խորհուրդ և արարմունք», «ճոյք շնորհի»²⁷, հմմտ.՝ «կատարելականօք գլխովք» (Պիտ. 222.5) – τοῖς τελικοῖς κεφαλαίοις (Aphth. 109.13), «ըստ բացերևականին յեղանակի» (Թեոն 96) – κατὰ τοῦ ἀποφαινομένου τρόπου (Theon 5.91.9), «իւրաբանչիւոյ սերման» (Ի. Պորփ. 62.10-11) – ἐκάστου τῆς γενέσεως (D. Porph. 127.21-22),

«երկաբանչիւ» արհեստական դերանունը²⁸, հմմտ.՝ «երկաբանչիւոք» (Փիլ. տես. 20, ժ բան 237, Նիւ. կազմ. 88) – ἐκάτερος (Ph. Cont. 39.2,

²⁴ Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն ֆերականութեան, աշխատասիրոյթյամբ Լ. Խաչերյանի, Եր., 1966, էջ 117:

²⁵ Գ. Զարպհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 51, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 92, Լատինարան հայերենի տարբերակիչ հատկանիշները, էջ 165 (25, 26): Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին բերում է նաև այդ բառերի սեռականի ձևերը՝ անխտիր «ի» վերջավորութայամբ՝ «մեղ - մեղի, շնորհ - շնորհի, փառ - փառի, օրէն - օրինի, կեան - կենի», տե՛ս **Յովհաննէս Հոլով**, Զտոսիւն հայկաբանութեան, էջ 9 (ի դեպ, գոյականն իր ուղղականով և սեռականով ներկայացնելը լատիններենի ֆերականութեան ավանդույթ է): Գ. Զահուկյանը նշում է, որ Հոլովը վիճարկում է այն կարծիքը, թե «մեղ», «շնորհ», «փառ», «օրէն», «կամ», «կեան» բառերը միայն հոգնակի թվով են գործածվում, և բերում է հին գրքերից այդ բառերի եզակի գործածութեան օրինակներ, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆերականութեան պատմություն, էջ 99:

²⁶ «Ածական պարտի համաձայնիլ ընդ գոյականին միշտ և ամենուրեք, այսինքն ոչ միայն մինչ հետևի գոյականին, այլ և մինչ նախադրի նմին», տե՛ս **Յովհաննէս Հոլով**, Զտոսիւն հայկաբանութեան, էջ 161:

²⁷ Գ. Զարպհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 51-52, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 315, Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 314, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 94:

²⁸ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 316, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆերականութեան պատմություն, էջ 110:

Decal. 51.5, PG 44.157.3), «երկաֆանչիւրֆ» (Գ. Ստոր. 198, Գ. Պորֆ. 8.29) – ἀμφοτέρα (D. Cat. 109.28), ἐκάτερα (D. Porph. 84.2),

«ա» և «ո» լծորդութեան բայերի կրավորական ձևերը՝ «իմ» կամ «անիմ» վերջավորութեամբ²⁹ «բանամ» – «բանիմ», «իմանամ» – «իմանիմ», «հեղում» – «հեղանիմ», «առնում» – «առնանիմ», հմմտ.՝ «մոռանի» (Քենն 12) – λανθάνει (Theon 1. 64.4), «իմանիլ» (Փիլ. այլաբ. 115) – νοηθῆναι (Ph. LA 1.39), «թողանի» (Քենն. 6) – ἀπολείπεται (Theon 1. 60.8), «առնանիմ» (Անան. Մեկն. 489),

անցյալ անկատարի եզակի երրորդ դեմքի կրավորական «իւր» վերջավորութեամբ՝ «տարածգիր»³⁰, «սիրիր»³¹, «լինիր»³², «տեսանիր», «ուսիր», «բառնիր»³³, հմմտ.՝ «սնանիր» (Իրեն. հերձ. 156) – τρέφεται (Ir. Her. V.4), «ծնանիր» (Փիլ. այլաբ. 157) – ἐγεννᾶτο (Ph. LA 2.45), «ասիր» (Գ. Ստոր. 246) – ἐλέγετο (D. Cat. 151.20),

ենթակայական դերբայի հետ ուղիղ խնդիր՝ «անուն է մասն բանի հորվական՝ նշանակող գեղութիւն իւրաֆանչիւրոյ իրի»³⁴, հմմտ.՝ «սիրողաց գմեգ» (Նազ. ճ.2.1) – ἀγαπόντων ἡμᾶς (PG 35.408.18), «տեսալ զաստուած» (Փիլ. իմաստ. 48) – ὁρῶν θεόν (Ph. Abr. 57.2),

բաղդատական ածականների գործիականով խնդրառութեանը, լատիներենի նման՝ «Պետրոս հօգրագոյն է Կիրակոսի»³⁵, հմմտ. հունաբանների մոտ սեռականով խնդիր՝ հունարենի հետևութեամբ՝ «վատթարի լաւագոյն» (Ար. Ստոր. 132) – χειρόνος κάλλιον (Arist. Cat. 8b10), «Իսկ քառորդն երրորդին է յայտնագոյն» (Գ. Պորֆ. 168.21-22) – τὸ τέταρτον δὲ τοῦ τρίτου ἐστὶν ἐμφανέστερον (D. Porph. 201.29), և այլն:

Այս օրինակները քաղել ենք հետազոտողների մատնանշած առանձնահատկութուններից, սակայն դրանցից բացի մենք արձանագրել ենք նրանց իսկ աշխատութուններում վկայված, բայց նրանց ուշադրութեանը չարժանա-

²⁹ Զ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 320, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 75-76, 106, 169, Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 314-315: Վ. Համբարձումյանը բերում է հետևյալ օրինակները՝ «իմանանիմ», «առնանիմ», «թողանի», «լնանիմ», «կալանիմ» (Վ. Համբարձումյան, նշվ. աշխ., էջ 94, «վատինարան հայերենի տարբերակիչ հատկանիշները», էջ 169 [57]) – «լուանիմ» (նույն տեղում, էջ 168 [48]):

³⁰ Զ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 312:

³¹ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 106:

³² Գ. Զահուկյան, նույն տեղում, էջ 77: Հովհաննես Հոլովն առաջարկել է տարբերակներ՝ «եղանիւր, ինիւր, կամ եղանէր, լինէր», սե՛ս Զովհաննէս Հոլով. Զտոսքին հայկաբանութեան, էջ 33:

³³ Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 314:

³⁴ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 68 (Ոսկանի մոտ). այդ առանձնահատկությունը ոչ այնքան հստակ ձևակերպումով նշել է և Տէր-Ներսէսյանը, բերելով «առողի գբան», «ունողի գգիտոսքին» օրինակները, Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 315:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 314:

ցած՝ հունարան հայերենում ակունքներ ունեցող շեղումներ դասական գրաբարի կանոններից, օրինակ.

նոր մակբայներ հունարանների նախասիրած վերջածանցներով՝ «արդիւնատրապէս»³⁶, «առողջատրաբար», «փափկակի»³⁷, «սեւորէն»³⁸, հմմտ.՝ «անբարդատակի» (Թրակ. 15.21) – ἄσυγκρίτως (Thrax 28.6), «անձնաւրէն» (Փիլ. այլաբ. 168) – ψυχικῶς (Ph. LA 2.81՝ «սրտանց»), «աստուածաբանաբար» (Դ. Պորփ. 56.7) – θεολογικῶς (D. Porph. 120.21), «բարեւրապէս» (Դիոն. երկ. քհ. 1.6) – ἀγαθοδότης (Dion. cael. hier. 1.1),

հունարանների ստեղծած՝ «ինչպես, օրինակ» նշանակութեամբ արհեստական մակբայներ՝ «որբար», «որպակ», «հիկէն», «հիզան», «որզոն... հիբար... որզոն... զիբար»³⁹, հմմտ.՝ «որբար» (Թրակ. 44.3, Ար. Ստոր. 144) – οἶον (Arist. Cat. 12a26), «որպակ» (Ար. Ստոր. 124) – οἶον (Arist. Cat. 6a33), «հիզան» (Թրակ. 11.2, 22, 17.5, Թեոն 10, Ար. Ստոր. 107, Պորփ. 142, 146) – ὀκοῖον (Theon 1.62.30), οἶον (Thrax 20.1, 21.3, 31.2, Arist. Cat. 1a8, Porph. 10.3, 13.16), «որկէն» (Թրակ. 10.9, Ար. Ստոր. 111, 125, 129) – οἶον (Thrax 18.3, Arist. Cat. 2a31, 6b15, 7b31), «որզոն» (Թրակ. 13.3, 14.12, 21, 15.16, 22, Փիլ. այլաբ. 148, Թեոն 4, Դ. Պորփ. 26.22, 32.10, 42.36, 44.8, Դ. Ստոր. 200, 226, Դ. Վերլուծ. XII.3, 6, 10, X. 2, Սահմանք 376), «որզովն» (Դ. Ստոր. 218) – οἶον (Thrax 24.5, 26.5, 27.1, 28.5, 7, Ph. LA 1.72, Theon 1.59.21, D. Porph. 96.11, 100.18, 112.9, 112.18, D. Cat. 111.16, 136.13), «հիբար» (Թրակ. 13.18, 29, 15.19, 16.4, Թեոն 18) – οἶον (Thrax 25.4, 9, 28.1, 29.3, Theon 2. 66.2), «որզան» (Թրակ. 11.7, 14, 12.24, 23.14, 20, 24.24, 30.4, Ար. Ստոր. 107, 108, 111) – οἶον (Thrax 20.2, 5, 24.4, 50.4, 51.3, 56.1, 69.5, Arist. Cat. 1a2, 1a14, 1a17),

«մի» դերանվան զուգահեռ «եզ», «մոս» ձևերը⁴⁰, հմմտ.՝ «եզ Տէր, մոս հաաա, մի մկրտութիւն» (Տիմ. 311) – εἷς κύριος, μία πίστις, ἐν βάπτισμα (Ephes. 4:5), «եզ» (Թրակ. 9.21, 11.1, 21) – ἕν (Thrax 17.1, 19.6, 20.1), «մոս» (Փիլ. լին. 4.110) – ἕν (Ph. QuGen. 4.110), «մոս» (Պորփ. 139) – εἷς (Porph. 6.22),

հունարանների ստեղծած արհեստական նախդիրները՝ «քարց»⁴¹, «մակ», «ներ», «նր», «ըն»⁴², հմմտ.՝ «քարց դիմաց» (Թրակ. 26.27) – δίχα

³⁶ Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 96-97:

³⁷ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 311, 313:

³⁸ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 95:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 68 (Ոսկանի մոտ) 154, 157 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 30 (Կղեմես Գալանոսի մոտ), էջ 55, 63 (Ոսկանի մոտ), էջ 95, 119 (Հովհ. մոտ), էջ 125 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴¹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 313, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 139, 359 (Ոսկանի – հաշատուր Արզրումեցու մոտ):

⁴² Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 82 (Ոսկանի մոտ):

προσώπων (Thrax 60.4), «մակ ալըցն» (Ար. Ստոր. 113) – ἐπὶ τῶν ἄλλων (Arist. Cat. 3a6), «ներ տեղոջ» (Թրակ. 32.8) – ἐν τόπῳ (Thrax 76.2-3), «նրմեգ» (Տիմ. 54) – ἐν ἡμῖν (Jn. 1:14),

չհղովվող «իւրաֆանչիւր» դերանվան հղովված ձևեր՝ «իւրաֆանչիւրոյ»⁴³, հմմտ.՝ «իւրաֆանչիւրոյ» (Ար. Մեկն. 181, Գ. Պորփ. 62.10) – ἐκάστου (Arist. Int. 23b17, D. Porph. 127.21), «իւրաֆանչիւրում երկրի» (Պղատ. Մին. 470) – ἐκάστη γῆ (Pl. Min. 317d5), «իւրաֆանչիւրոց» (Պղատ. Սր. 446) – ἐκάστοις (Pl. Leg. 959b1),

«իցեալ»-ով արհեստական դերբայը կրավորական իմաստով՝ «ծնիցեալս»⁴⁴, «գրիցեալ», «ստորոգիցեալ»⁴⁵, հմմտ.՝ «գրիցեալն» (Գ. Ստոր. 231) – ὁ γεγραμμένος (D. Cat. 139.23), «ստորոգիցեալ» (Պորփ. 135, Գ. Պորփ. 76.17) – κατηγορούμενον (Porph. 2.17, D. Porph. 139.18), «ծնիցեալն» (Տիմ. 73, 292) – τὸ γεννώμενον (Lk. 1:35),

բայեր «ոց» ածանցով արհեստական հիմքերով՝ «բացերևոցե», «յարաւոցիւն»⁴⁶, հմմտ.՝ «բացերևոցե» (Ար. Մեկն. 159) – ἀποφαίνεσθαι (Arist. Int. 17a19), «յարաւոցեալ գոն» (Գ. Սահմ. 28.3) – λαμβάνεσθαι (D. Prol. 11.19), «գտոցիլ» (Փիլ. իմաստ. 78) – εὐρεθήσεσθαι (Ph. Abr. 175.5), «ֆերոցեալ» (Թրակ. 16.1) – ποιεθέν (Thrax 29.1),

արհեստական «ել» դերբայն ու նրա թեք հղովվածները՝ «ելոյ» կամ «ելոյր», «ելով»⁴⁷, հմմտ.՝ «ել» (Պորփ. 134) – εἶναι (Porph. 2.5), «ելոյ» (Փիլ. իմաստ. 35, այլաբ. 119) – ὄντος (Ph. Abr. 10.3), οὕσαν (Ph. LA 1.45), «ելով» (Թեոն 98) – ὧν (Theon 5. 92.12),

«ումն» դերանունն իրի առումով, իսկ սեռական հղովվը՝ մասնականի իմաստով՝ «վանկից ոմանք են երկարք, ոմանք սուղք, ոմանք հասարակք»⁴⁸, հմմտ.՝ «և մակբայիցս ոմանք պարզք են և ոմանք շոկադիրք» (Թրակ. 31.5-6) – τῶν δὲ ἐπιρρημάτων τὰ μὲν ἐστὶν ἀπλᾶ, τὰ δὲ σύνθετα (Thrax 73.1), «և պիտոյիցս ոմանք են բանականք, և ոմանք գործականք» (Պիտ. 30.4) – τῆς δὲ χρείας τὸ μὲν ἐστὶ λογικόν, τὸ δὲ πρακτικόν (Aphth. 62),

⁴³ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 313:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 312:

⁴⁵ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 151, 154 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 151, 154 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 78:

⁴⁸ Յովհաննէս Հոլով, Զտոբիւն հայկաբանութեան, էջ 193. Բերված նախադասությունը նշգրիտ համընկնում է Հոլովի՝ գրաբարի լատիներեն ֆեռականության համապատասխան նախադասության հետ (Puritas haygica, p. 231). “syllabarum quaedam sunt longae, quaedam breves”: Հմմտ. Ոսկանի մոտ՝ «գրոց ոմանք ձայնաարք. ոմանք բաղաձայնք» (Ա. Օրեոցո, op. cit, p. 320) – “literarum aliae vocales, aliae consonantes” (ibid., p. 327).

բոլոր քերականների նշած տասը հոլովների թվում հանդես էր գալիս և կոչական հոլովը՝ «է» վերջավորությունամբ. Հովհաննես Հոլովի բերած օրինականների շարքում հանդիպում է կոչականի «Քրիստաւրիէ»⁴⁹ օրինակը, որ վերցրած է Պորփյուրի «Ներածություն» և այդ երկի՝ Դավիթ Անհաղթի մեկնության թարգմանություններից՝ «Քրիստաւրիէ» (Պորփ. 133, Գ. Պորփ. 32.2, 34.3) – Χρυσασόριε (Porph. 1.3, D. Porph. 101.25)⁵⁰:

Բավարարվենք այս օրինակներով, նշելով, որ լատինաբան հայերենի մեր քննությունը նախնական բնույթ ունի, և, որ բուն լատինաբան տեքստերի ուսումնասիրությունը կարող է բացահայտել հունաբան հայերենից սերող և այլ առանձնահատկություններ:

Մի բան հստակ է, որ լատինաբանները երբեմն վերցրել են հունաբանների ստեղծած, բայց հազվադեպ գործածված արհեստական ձևերն ու շարահյուսական օրինաչափությունները և ընդլայնված, համակարգային կիրառություն հաղորդել դրանց⁵¹: Նման եզրահանգման է եկել Վ. Համբարձումյանը, հայերենի արհեստական երկու տարբերակների հարաբերությունները ցույց տալով նախածանցավոր ու բարդ նորաբանությունների և ներգոյական հոլովի կազմության օրինակներով, հպանցիկ հիշատակելով նաև շարահյուսության փաստերը⁵²:

Մասնավոր և հետաքրքրական մի հարց է, գուցե ոչ զուտ գիտական, այլ ավելի շուտ գիտության պատմությանը վերաբերող, արդի հայերեն քերականական տերմինաբանությունը, որի կարևորագույն մասի համար պարտական ենք հունաբաններին և լատինաբաններին:

⁴⁹ **Յովհաննէս Հոլով**, Զտոյբիւն հայկաբանութեան, էջ 8:

⁵⁰ Հունարեն կոչականի փոխառության օրինակներ՝ «ե» վերջավորությամբ, վկայված են արդեն Նոր Կտակարանում՝ «Զակիէ» (Ղկ. ԺԹ 5) – Ζαχαΐε (Lk. 19:5), «Կոռնելիէ» (Գժ. Ժ 3, 31) – Κορνήλιε (Acts 10:3, 31), «Լագարէ» (Յճ. ԺԱ 43) – Λάγαρε (John 1:43), «Պաղէ» (Գժ. ԻԶ 24, Իէ 24) – Παύλε (Acts 26:25, 27:24), «Պետրէ» (Ղկ. ԻԲ 34) – Πέτροε (Lk. 22:34), «Փիլիպպէ» (Յճ. ԺԳ 9) – Φίλιππε (John 14:9), « Տիմոթէ» (Ա. Տիմ. Զ 20) – Τιμόθεε (1Tim. 6:20): Հունաբան թարգմանություններում ևս այդ ձևը կիրառվել է:

⁵¹ Լ. Հովհաննիսյանն էլ նշում է, որ լատինաբանների կիրառած նորամուծությունները գալիս էին հունաբան հայերենից, **Լ. Գ. Հովհաննիսյան**, Գրաբարի երկու դրսևորում XVII դարում, էջ 182-183: Վայտենքերը (տե՛ս ծ. 14) ցույց է տվել նմանությունները ներգոյական հոլովի և բայի կրավորական ձևերի կազմության մեջ:

⁵² **Վ. Համբարձումյան**, Գրական հայերենի հունաբան և լատինաբան տարբերակների փոխհարաբերության հարցի շուրջ. - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, N 2, էջ 136-149: Համբարձումյանը մատնանշել է այնպիսի ուշագրավ իրողություններ, ինչպես նաև հունարենի և լատինաբանի կառուցվածքային նմանությունը, գրաբարի համեմատ (էջ 140) և առաջին դեպքում մեռած էին հունարեն և կենդանի գրաբար, իսկ երկրորդում՝ մեռած լատինաբան և մեռած գրաբար լեզուների փոխհարաբերությունների փաստը (էջ 141): Տե՛ս **Վ. Համբարձումյան**, Լատինաբան հայերենի պատմություն, էջ 164-180.

Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության» թարգմանությունը⁵³, որ հունարան դպրոցի ամենավաղ գործերից է, հիմք դրվեց հայերեն քերականական տերմինաբանությանը, ինչպես նաև գիտական եզրերի կերտման սկզբունքին առհասարակ⁵⁴: Գ. Ջահուկյանն ընդգծել է, որ այդ տերմինները ոչ միայն դարձել են հունարան դպրոցի տերմինաբանության հիմքը, այլև մինչև այժմ դրանց զգալի մասը կիրառվում է մեր լեզվաբանական-քերականական գրականության մեջ⁵⁵:

Հիշեցնենք, որ Թրակացու «Քերականության» հունարանությունը երկակի բնույթ ունի. այն ուրիշ հունարան թարգմանությունների նման տառացի է, հետևաբար նրա լեզվում կան հունարենի կաղապարով ձևված բազմաթիվ բառեր, այդ թվում տերմիններ, նաև շարահյուսական կառույցներ. այն զուրկ չէ և ձևաբանական հունարանություններից: Հունարենի ազդեցության մյուս կողմը պայմանավորված է երկի բովանդակությամբ. չէ՞ որ այն հունարեն լեզվի քերականություն է, իսկ թարգմանված տարբերակը վերաբերում է հայերենին, հայերեն օրինակներ են բերված: Հայերենին արհեստականորեն վերագրված են հունարենի այնպիսի առանձնահատկություններ, ինչպիսիք երկար ու կարճ ձայնավորներն են, երկար ու կարճ վանկերը, արական, իգական ու չեզոք սեռը, երկակի թիվը, որը հունարենում էլ Դիոնիսիոսից (մ.թ.ա. II դ.) շատ առաջ կիրառությունից դուրս էր եկել: Արհեստական են նաև բայի բազմաթիվ ժամանակներն ու ժամանակաձևերը, որոնցից միայն երկուսը («-իլ», «-իւ») վերջավորություններով) կիրառություն ստացան հետագա հունարան թարգմանիչների մոտ, ինչպես և բայի զանազան լծորդությունները, այսինքն՝ խոնարհման տարատեսակները, որոնք պայմանավորված են հունարեն բայի ներկայի հիմքի վերջին հնչյունով: Հետազոտողները ցույց են տվել նաև, որ այդ արհեստականությունը բացարձակ չէ, և որ թարգմանիչը երբեմն շեղվել է սկզբնազրից և արտացոլել հայերենի իրական առանձնահատկությունները: Նույնիսկ հունարեն բարբառների փոխարեն հիշատակել է հայկական բարբառներ⁵⁶:

⁵³ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915. ուսումնասիրության հայերեն թարգմանությունը՝ *Օ Վարդապարյանի*, բնագրերի լուսապատենն վերաբառադրությամբ տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր հիմնգ հատորով Գ՝ Հայրենագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2008, էջ ix-clxxxiii, 1-305:

⁵⁴ С. Аревшатян, Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.), Ер., 1973, с. 213-216, հմմտ. նաև 156-158:

⁵⁵ Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 111:

⁵⁶ Այդ երևույթները մանրամասնորեն քննարկված են հետևյալ աշխատություններում. Գ. Ջահուկյան, Քերականական ..., Եր., 1954, R. Sgarbi, Studio contrastivo sull' adattamento strutturale armeno della "Techne Dionisiana" (Memorie dell' Istituto Lombardo - Accademia di scienze e lettere, classe di lettere - scienze morali e storiche, vol. XXXIX, fasc. 7), Milano, 1991:

Վերադառնանք տերմինաբանությանը: Դիոնիսիոսի թարգմանության մեջ կերտված եզրերն ուսումնասիրել է Ա. Մուրադյանը⁵⁷: Դրանք ստեղծվել են բաղադրյալ բառերը պատճենելու և իմաստային պատճենման եղանակով, որի դեպքում լեզվում գոյություն ունեցող բառերին նոր՝ տերմինաբանական իմաստ էր վերագրվում: Նշենք, որ շարահյուսությունը, հետևաբար և համապատասխան տերմինները, Թրակացու մոտ իսպառ բացակայում են: Փոխարենը նրա մոտ քերականության մաս են կազմում առոգանությունը, տաղաչափությունը, գրականությանն առնչվող հարցեր:

Թրակացու «Քերականության» հայերեն բազմաթիվ մեկնություններ են գրել՝ բացի Ադոնցի հրատարակած Դավիթ Քերականից, Անանուն մեկնիչից, Մովսես Քերթովից, Ստեփանոս Սյունեցուց, Գրիգոր Մագիստրոսից և Համամից, նաև ավելի ուշ շրջանի հեղինակներ Եսայի Նչեցին, Վարդան Արևելցին, Առաքել Սյունեցին, Հովհաննես Երզնկացին, Հովհաննես Ծործորեցին⁵⁸: Դրանցում քերականական բոլոր կատեգորիաներն ու եզրերը հետևում են Թրակացու թարգմանությանը: Այդ մեկնությունները հաճախ կրկնում են միմյանց: Թրակացու մեկնիչներին է հարում նաև Դավիթ Զեյթունցին (XVI դարի երկրորդ կես - XVII դարի առաջին քառորդ)⁵⁹: Միայն առանձին դեպքերում մեկնիչներն, ասես զգուշավորությամբ, փորձում են հաղթահարել Դիոնիսիոսի քերականության անհամապատասխանությունը հայերենի իրականություններին, նշելով, որ այսինչ փաստը չկա «ի հայրմամ»: Ամենախիստ դիտողությունը, թվում է, Հովհաննես Ծործորեցունն է՝ երկակի թվի վերաբերյալ. «Գիտել պարտ է, զի ի յոյնն և յարաբացին եզականն և երկականն և յոգնականն նշանակի, որպէս ինմդ (Թրակացին) եցոյց զաւրինակն՝ Պետրոս, Պետրու, Պետրոս. իսկ ի հայրմամ և ի հռոմայեցին եզական և յոգնականն միայն ցուցանի, որպէս Պետրոս, Պետրոս, Աստուած, Աստուած, իսկ զերկուտրականդ բնաւին ոչ ունիմք, վասն որոյ ոչ է պարտ բռնահարել և զանէն ստեղծանել՝ ախմարութեան տալով տարացոյց և աղհատ գոլով՝ փարթամ երևեցայց»⁶⁰:

⁵⁷ Ա. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի ֆեռականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Եր., 1971:

⁵⁸ Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն ֆեռականութեան, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչերյանի, Եր., 1966, Վարդան Արևելցի, Մեկնութիւն ֆեռականի, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչերյանի, Եր., 1972, Առաքել Սիւնեցի, Յաղագս ֆեռականութեան համառաստ լուծմունք, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչերյանի, Լոս Անճելոս, 1982, Յովհաննէս Երզնկացի (1230-1298), Հավաքումն մեկնութեան ֆեռականի, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչերյանի, Լոս Անճելլոս, 1983, Յովհաննէս Ծործորեցի (1283-1340), Համառաստ տեսութիւն ֆեռականի, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչերյանի, Լոս Անճելլոս, 1984:

⁵⁹ Դավիթ Զեյթունցի, Մեկնութիւն ֆեռականի, աշխատասիրությամբ Ե. Կ. Մեքրոնյանի, Եր., 1981:

⁶⁰ Յովհաննէս Ծործորեցի (1283-1340), Համառաստ տեսութիւն ֆեռականի, էջ 211-212:

Դիոնիսիոսից ազդվել է նաև XIV դարի ունիթոուական շարժման ներկայացուցիչ Հովհաննես Քոնեցին իր «Յաղագս քերականին» երկում⁶¹: Ինչպես հենց Քոնեցին է նշում, ինքն ունեցել է նաև լատիներեն աղբյուրներ. դրանցից կարևորագույնն է VI դարի հեղինակ Պրիսկիանուսի *Institutiones grammaticae* երկը: Հետևելով Պրիսկիանուսին, նա անդրադարձել է նաև մի շարք շարահյուսական խնդիրների: Հետաքրքրական է, որ օրինակները Քոնեցին հաճախ բերել է իր ժամանակի կենդանի միջին հայերենից: Հիմնականում հետևելով հայերենում արդեն հաստատված դիոնիսոսյան տերմինաբանությունը, Քոնեցին ներմուծել է մի քանի կարևոր եզր, որոնք այժմ էլ կիրառվում են:

Վերոհիշյալ լատինաբան (Հովհաննես Հոլովի և մյուսների) քերականություններում նույնպես արտացոլված է Թրակացու Թարգմանություն, բայց նաև Հովհաննես Քոնեցու տերմինաբանությունը, սակայն նոր եզրեր էլ են ստեղծվել, որոնք նույնպես մենք այժմ կիրառում ենք:

Ամփոփենք. արդի հայերեն քերականական եզրերից **Ա** մի քանիսը Թարգմանված են **հունարենից** և զուգահեռ շունեն լատիներենում⁶².

ընդհանուր տերմիններ՝ «ֆեռականութիւն» – γραμματική (լատիներենն այս բառը փոխառել է), «ստուգաբանութիւն» – ἔτυμολογία, «առոգանութիւն» – προσῳδία (նշանակում է ոչ միայն արտահայտիչ ընթերցանություն, այլև դրա համար կիրառվող նշանները),

հոլովների անուններ՝ «ուղղական» – ὀρθή (հմտ. լատինաբանների մոտ՝ «անուանական» – nominativus, որն արդեն Թրակացու մոտ հանդես է գալիս «ուղղական»-ին զուգահեռ),

անունների բազմաթիվ տեսակներից՝ «փաղափշական» – ὑποκοριστικόν (Քալանոսի մոտ այն փոխարինված է «նուագական» – diminutivum),

բայի ժամանակներ՝ «վաղակատար» – ὑπερσυντελικός («վաղակատար»-ին զուգահեռ օգտագործվել է «գերակատար» տարբերակը),

կետադրական «կէտ» – σιγμή, «ստորակէտ» – ὑποσιγμή (լատիներենում օգտագործվել է հունարենից փոխառված *comma* բառը), նաև «առոգանութիւն» բաժնից՝ «ղէտ» – ὀξεία, «բուլթ» – βαρεῖα, «ենթամնայ» – ὑφέν:

Բ մի զգալի մասը՝ **նախ հունարենից, հետո կրկին լատիներենից, չէ՞ որ** լատիներեն քերականական եզրերի մեծ մասն էլ պատճենված կամ փոխառված է հունարենից.

հնչունաբանական՝ «նայնատր» – φωνήεις, vocalis, «բաղաձայն» – σύμφωνος, consonans, «երկբարբառ» – δίφθογγος (Հովհաննես Մործորե-

⁶¹ **Յովհաննես Քոնեցի**, Յաղագս ֆեռականին, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց **Լ. Ս. Խաչիկյանը**, ներածությունը **Լ. Ս. Խաչիկյանի** և **Ս. Ա. Ավագյանի**, Եր., 1977:

⁶² Շարադբանբը շժանդաբեռնելու համար բնագրերի վկայակոչումներ չենք բերում. ստորև թվարկված եզրերը դյուրությամբ կարելի է գտնել վերը նշված ֆեռականություններում:

ցին այն մեկնաբանել է որպէս «երկհնչումն», որից կարելի է բխեցնել արդի «երկհնչուն»-ը), diphthongus, «վանկ» – συλλαβή, syllaba,

խոսքի մասերի անուններ՝ «անուն» – ὄνομα, nomen, «թուական» (անունան տարատեսակ է և՛ թրակացու, և՛ լատինաբանների մոտ) – ἀριθμητικόν – numeralis (Փալանոս, Խաչատուր), «բայ» – ῥήμα, verbum, «մակբայ» – ἐπίρρημα, adverbium, «դեբանուն» – ἀντωνυμία, pronomen, «նախադրութիւն» – πρόθεσις, praepositio (Գալիթ քերական, Մովսէս Քերթոզ, Հովհաննէս Մործորեցի՝ «նախադիր», Առաքել Սյունեցի, Քննեցի, Խաչատուր՝ «նախդիր»), «յօդ» – ἄρθρον, articulum, «շաղկապ» – σύνδεσμος, conjunctio,

բառակազմական՝ «պարզ» – ἀπλῶς, simplex, «բարդ» – σύνθετος, compositus, «ածանցաւոր» / «ածանցական» – παραγωγός, derivativus (Հոլով),

«լծորդութիւն» – συζυγία, conjugatio,

քերականական սեռ՝ «սեռ» – γένος, genus, «արական» – ἀρσενικόν, masculinum, «իգական» – θηλυκόν, femininum, «չեզոք» – οὐδέτερον, neutrum,

հորովում՝ «հոլով» – πτώσις, casus (Քննեցի «հոլով»՝ հորովում իմաստով, իսկ հոլովի համար՝ «անգումն» – casus, որ հանդիպում է նաև լատինաբանների մոտ), «սեռական» – γενικός, genetivus, «տրական» – δωτικός, dativus, «հայցական» – αἰτιατικός, accusativus (Փալանոս՝ «կրողական»),

«դէմք» – πρόσωπον, persona, «թիւ» – ἀριθμός, numerus, «եզական» – ἐνικός, singularis, «յոգնական» – πληθυντικός, pluralis, արդի «եզակի»/«յոգնակի» առաջացել են մակբայներից (Փալանոսը բայը խոնարհելիս ներկայացնում է եզակիի ձևերը, հետո ավելացնում «և յոգնակի», Խաչատուր. «անուամբ եզակի և յոգնակի առնանի կարեն»),

համեմատութեան աստիճաններ՝ «բաղդասական» – συγκριτικός, comparativus, «գերադրական» – ὑπερθετικός, superlativus,

բայի սեռը՝ «ներգործական» – ἐνεργητικόν, activum, «կրատրական» – παθητικόν, passivum,

բայի ժամանակներ՝ «ժամանակ» – χρόνος, tempus, «ներկայ» – ἐνεστώς, praesens, «անցեալ» – παρελθούσος, praeteritum, «ապանի» – μέλλον, futurum,

բայի եղանակներ՝ «սահմանական» – ὀριστικός, indicativus, «հրամայական» – προστακτικός, imperativus, «ընկական» – εὐκτικός, optativus, «ստորադասական» – ὑποτακτικός (հմմտ. Հոլովի մոտ՝ «ստորակցական», որ ճշգրիտ համապատասխանում է լատիներեն subjunctivus-ին, իսկ մյուս լատինաբանները պարզապէս փոխառել են թրակացու թարգմանչի ստեղծած եզրը):

Ք Կան բավական թվով և զուտ լատիներենից պատճենված տերմիններ.

խոսքի մասերի անուններ՝ «գոյական» (Գալանոս, Հոլով, Խաչատուր) – *substantivum* (Գալանոս, Հոլով), «ածական» – *adjectivum* (Գալանոս, Հոլով) երկուսն էլ «անուն» խոսքի մասի տարատեսակներ են, «դասական» («անուն») – *ordinale* (խոսքը դասական թվականների մասին է, բերված են «առաջին, երկրորդ, երրորդ» օրինակները, Քոնեցի, Գալանոս),

«հասարակ անուն» / «յատուկ անուն» – *substantiva appellativa/propria* (Քոնեցի, Հոլով, Ոսկան. Թրակացու մոտ՝ «հասարակաբար» / «յատկապէս»),

«հաւաքական անուն» – *collectivum* (Հոլով. հմմտ. Թրակ.՝ «բալձաձական»),

«հոլովումն» – *declinatio* (Գալանոս) «առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ հոլովումն», նաև «հոլովումն բայից», Քոնեցին այս իմաստով օգտագործել է «հոլով»,

հոլովների անուններ՝ «բացառական» – *ablativus* (Հոլով), «գործիական» – *instrumentalis* (Գալանոս, Ոսկան, Հոլով. հմմտ. Թրակ.՝ «առաքական»), «նեղոյական» – *commorativus* (Հոլով, Զուղայեցի՝ այդ երեք հոլովները հունարենում չկան), «կոչական» – *vocativus* (հմմտ. Թրակացու մոտ՝ «հոչական» – κλητικός, Քոնեցի՝ «կոչնական», բայց Դավիթ քերականը, Հովհաննես Երզնկացին, Վարդան Արեւելցին, Եսայի Նչեցին օգտագործել են «կոչական», Հովհաննես Ծործորեցի՝ «զհոչականն ոմանք կոչական ասեն»),

դերանունների տեսակներ՝ «ցուցական», «ստացական» (Քոնեցի, Գալանոս), «հարցական» (Քոնեցի), «յարաբերական» (Գալանոս),

բայի ժամանակներ՝ «անցեալ անկատար» – *praeteritum imperfectum* (Քոնեցի), «անցեալ կատարեալ» – *praeteritum perfectum* (Քոնեցի), կամ պարզապէս՝ «անկատար» և «կատարեալ» (Հոլով), «յարակատար» – *paulo plus perfectum* (Հոլով),

բայի եղանակ՝ «եղանակ» – *modus* (հմմտ. Թրակ.՝ «խոնարհումն» – ἔγκλισις), «անորոշական» (անորոշ դերբայն է) – *infinitivus* (Գալանոս. հմմտ. Թրակացի՝ «աներևոյք»),

բայի դեմքեր՝ «առաջին, երկրորդ, երրորդ» (Քոնեցի, Թրակացու մոտ՝ «նախ, երկիր, երի»),

բայի սեռ՝ «սեռք բային» (Գալանոս) – *genera* (Թրակ.՝ «տրամադրութիւն»), «հաստատարութիւն» – *διάθεσις*), «անցողական» – *transitivum* (Գալանոս, Քոնեցին այդպէս էր բնորոշում ուղիղ խնդիր պարունակող նախադասութիւնները՝ այժմ օգտագործվում է «անցողական բայեր» հասկացութիւնը),

«դիմատր բայ» / «անդէմ բայ», բերված է «պիտոյ է» օրինակը (Ոսկան, Հոլով, Հոլովի լատիներենի քերականութիւն՝ «դիմատր»/«դիմագուրկ»),

«աստինանմ համեմատութեան՝ դրական» – *positiva* (Հոլով, Ոսկան, «բաղդատականն» ու «գերադրականն» արդեն կան թրակացու մոտ, որպես անվան տարատեսակներ), Ոսկանն այդպիսիք դիտում է ոչ միայն ածականների, այլև մակբայների մոտ,

«խոնարհումն բայից» (Ոսկան. հմմտ. թրակացու մոտ՝ «լծորդութիւն է կարգաւոր խոնարհութիւն [κλίσις] բայից», իսկ «խոնարհումն» վերաբերում է եղանակներին),

կետադրական՝ «վերջակէտ» – *punctum finale* (Գալանոս, Քոնեցի. թրակ.՝ «կէտ աւարտեալ»), «միջակէտ» – *punctum medium* (Քոնեցի, Գալանոս, Ջուղայեցի, սակայն Դավիթ և Անանուն քերականներն արդեն օգտագործել են «միջակէտ»),

շարահյուսական՝ «համաձայնութիւն» – *concordantia* (Գալանոս), «համաձայնիլ ի սերս, ի թիս, յանգմունս» (Քոնեցի), «կառավարութիւն անգմանց» (Քոնեցի), «հոլով խնդրել», «պահանջել խնդիր» – *exigere casum, regere casum* (Քոնեցի, Գալանոս), «հոլովառութիւն» – *constructio* (Հոլով), «բացայայտիչ» – *manifestativum* (Հոլով՝ «Սիմոն՝ Պետրոս»), «պարզ» և «բաղդարեալ» «կատարեալ բան» («կատարեալ բան» Քոնեցու մոտ ոչ այնքան հստակորեն արտահայտում է նախադասութեան գաղափարը):

Ավելացնենք, որ բերված օրինակները թույլ չտվեցին պարզել արդի հայերեն մի կարևոր՝ «դերբայ» եզրի ծագումը. և՛ հունարանները, և՛ լատինաբաններն օգտագործել են հունարենից թարգմանված «ընդունելութիւն» եզրը: Հավանաբար «դերբայը» կազմվել է «դերանուն» եզրի նմանակութեամբ:

Այսպիսով, Ա. Մուրադյանի այն պնդումը, թե «լատինաբան հայերենը որևէ հետք չի թողել մեր լեզվի և տերմինաբանութեան վրա»⁶³, չափազանցված ենք համարում: Գոնե տերմինաբանութեան պարագայում, ինչպես տեսանք, իրականությունը մի փոքր այլ է:

Հապավումներ

Անան. Մեկն. – «Պէրիարմենիաս Արիստոտելի»՝ Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենադարանից և Թուղթ Գիտալ կաթողիկոսի առ Դավիթ, Վենետիկ, 1932, էջ 399-465,

Ար. Ստոր., Ար. Մեկն. – Արիստոտելի Ստորագրութիւնմ և Յաղագս մեկնութեամ՝ F. C. Conybeare, *A Collation with the Ancient Armenian Versions of the Greek Text of Aristotle's Categories, De interpretatione, De mundo, De virtutibus et vitiis*, Oxford, 1892, Appendix II. Armenian Text,

Բրս. ֆց. – Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք Հարցմանց՝ Basilio di Cesarea, *Il libro delle Domande*, edito da G. Uluhogian (CSCO 536, 537 – Scriptores Armeniaci 19, 22), Louvain,

⁶³ Ա. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, էջ 15:

Բրս. սղ., հայեաց – Ս. Բարսեղ Կեսարացի, *Գիրք պահոց*, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, էջմիածին, 2008,

Գ. Պորփ. – Դավիթ Անյաղթ, *Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի*, համահավաք քննական բնագիրը, թարգմանությունը զբարբից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Եր., 1976,

Գ. Սահմ. – Դավիթ Անյաղթ, *Սահմանք իմաստասիրութեան*, աշխատասիրութեամբ Ս. Ս. Արևշատյանի, Եր., 1960,

Գ. Ստոր. – Դավիթ Անյաղթ, *Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք*, աշխատասիրութեամբ Ս. Ս. Արևշատյանի, Եր., 1980, էջ 199-200՝ *Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի*,

Գ. Վերլուծ. – Դավիթ Անյաղթ, *Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտէլի՝ David the Invincible, Commentary on Aristotle's Prior Analytics*, Old Armenian Text with an English Translation, Introduction and Notes by Aram Topchyan, Brill: Leiden – Boston, 2010,

Գիոն. երկ. ֆն. – Գիոնիսիոսի «Յաղագս երկնային ֆանանայապետութեան»՝ *The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite*, edited by R. W. Thomson (CSCO, vol. 448), Lovanii, 1987,

Եսոիփ. – Ն. Ակիմեան, «Եսոիփի եպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ», ՀԱ, 1969, թիւ 1-3,

Զեն. – *Anonymous Philosophical Treatise*, by M. E. Stone and M. E. Shirinian, translated with the collaboration of J. Mansfeld and D. T. Runia, Brill: Leiden, Boston, Köln, 2000,

Թեոն – Հ. Մանանդյան, *Թեոֆնեայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց*, հանդիպողի հունարեն բնագրով, Երևան, 1938,

Թրակ. – Н. Адонц, *Дионисий Фракийский и армянские толкователи*, Петроград, 1915, կամ Արուեստ Գիոնիսեայ ֆեականի՝ Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր հինգ հատորով*, Գ. Հայրենագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2008,

Իրեն. հերձ. – *Irenaeus Gegen die Häretiker*, von K. Ter-Mekerttschian, E. Ter-Minassiantz, Leipzig 1910,

Նագ. և.2 – *Sancti Gregorii Nazianzeni Opera, Versio Armeniaca I, Orationes II, XII, LX*, ed. a B. Coulie, Brepols-Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum, Series Graeca 28, Corpus Nazianzenum 2),

Նիս. կազմ. – Ս. Գրիգոր Նիսացի, *Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն*, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Վարդանյանի, Մայր արքո Ս. էջմիածնի հրատարակչություն, Ս. էջմիածին, 2008 (եկեղեցական Մատենագիտություն Գ),

Պիտ. – *Գիրք պիտոյից*, աշխատասիրությամբ Գ. Մուրադյանի, Երևան, 1993,

Պղատ. Օր., Մին. – *Պղատոսի տրամախօսութիւնք յաղագս օրինաց և Մինովս*, Վենետիկ, 1890,

Պորփ.– *Դավիթ Անյաղթի փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք և Թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դավիթ*, Վենետիկ, 1932, էջ 133-156,

Սահմանք – «Սահմանք փիլիսոփայական», *Բանբեր Մատենադարանի*, 5, 1960, ֆննական բնագիրը և ռուսերեն թարգմանությունը Ս. Արևշատյանի, էջ 376-392,

Տիմ. – *Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովն Քաղկեդոնի*, էջմիածին, 1908,

Փիլ. այլաբ., իմաստ. – *Փիլոնի Հերրայեցոյ ճառք որոց հեղին բնագիրք հասին առ մեզ*, Վենետիկ, 1892,

Փիլ. լին. – *Փիլոնի երրայեցոյ Մեկնութիւն ծննդոց և ելից, ճառք ի Սամփսոն, ի Յովնան, աշխատասիրութեամբ Մ. Ազգերեանց, Վենետիկ*, 1826,

Aphth. – Aphthonii Sophistae Progymnasmata: Ch. Walz. *Rhetores Graeci*, vol. I, Stuttgartiae, 1832, pp. 55-120,

D. Cat. – A. Busse, *Eliae (olim Davidis) in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias Commentaria*, Berolini, 1900,

D. Prol., D. Porph. – A. Busse, *Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium*, Berolini, 1904,

Dion. cael. – Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, *De coelesti hierarchia, de ecclesiastica hierarchia, de mystica theologia, epistulae*, ed. G. Heil, A. M. Ritter, Berlin, 1991 (Patristische Texte und Studien 36),

Ir. Her. V – Irénée de Lyon, *Contre les hérésies livre 5*, eds. A. Rousseau, L. Doutreleau, C. Mercier, Paris, 1969 (Sources Chrétiennes 153),

PG – J. P. Migne, *Patrologiae graecae cursus completus*,

Ph. LA, Abr. – *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, ed. L. Cohn, vol. 1, Berlin, 1962, 61-169: Legum allegoriae libri I-III; vol. 4, Berlin, 1962, 1-60: De Abrahamo,

Ph. QuGen. – *Quaestiones in Genesim et in Exodum. Fragmenta Graeca (Les œuvres de Philon d'Alexandrie, 32)* ed. F. Petit, Paris, 1978,

Porph. – *Porphyrii Isagoge et in Aristotelis categorias commentarium*, ed. Adolfus Busse (*Commentaria in Aristotelem Graeca*, IV.2), Berolini, 1887,

Theon – Aelius Theon, *Progymnasmata*, texte établi par M. Patillon, avec l'assistance, pour l'Arménien de G. Bolognesi, Paris, Les Belles lettres, 1997,

Thrax – Dionysius Thrax, *Ars grammatica*, ed. G. Uhlig, Leipzig: in aedibus Teubneri, 1883 (*Grammatici graeci* 1.1).

